

UOT 32

Tural ŞİRİN

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası,*

dissertant

Shirin.tural@gmail.com

DÜNYANIN GƏLƏCƏYİNƏ OLAN TƏHDİDLƏR: SİVİLİZASIYALARIN MÜBARİZƏSİ

Xülasə

Hantinqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” nəzəriyyəsi ötən əsrin sonlarında irəli sürüldü və tez bir zamanda elmi dairələrdə ən mübahisəli nəzəriyyələrdən birinə çevrildi. Lakin “sivilizasiya” termini Arnold Toynbi, Fernand Braudel və Bernard Lyuis kimi onlarla digər alimlər tərəfindən də müzakirə olundu. Bu baxımdan, təqdim olunan məqalədə, müxtəlif alimlərin sivilizasiya qarşıdurmalarının təbiəti və sivilizasiyalararası münasibətlərin gələcəyi ilə bağlı oxşar və fərqli fikirlərin təhlili aparılır.

Məqsəd: dinin sivilizasiyanı müəyyən edən əsas amil olmadığını nümayiş etdirmək

Metodologiya: müxtəlif alimlərin əsərlərinin və nəzəriyyələrinin təhlili

Elmi yenili: gələcək sivilizasiyalararası münaqişələrin sadəcə dini fərqliliklər üzərində formalaşacağı baxışının tənqidi

Açar sözlər: sivilizasiya, mədəniyyət, sivilizasiyanın hədəfləri, kateqoriyaları, Vesternizasiya (Qərbləşmə), Şərq-Qərb, Qərb qalanlara qarşı

Giriş

XX əsrin sonlarında SSRİ-nin çökməsi ilə dünya miqyasında yaranmış olan durum sadəcə “soyuq müharibənin” başa çatması və bu müharibədə Qərbin üstün gəlməsi demək deyildi. Bu durum həm də kommunist ideologiyasını üstün tutan və SSRİ düşərgəsi ilə təmsil olunan bir sivilizasiya ilə Amerika və Qərbi Avropanın təmsil olunduğu başqa bir sivilizasiyanın qarşıdurmasının yaratdığı bir durum idi. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kommunist ideologiyasının bəşəriyyətin nicatı kimi ortaya qoyulması bu ideologiyanın üstün tutulduğu coğrafiyada insanlığın mövcudluğunun bütün sahələrində fərqli bir sivilizasiya meydana gətirdi. İnsan şüurunun siyasiləşdirilməsi, bəşəriyyətin uzun əsrlər boyu qazandığı bütün dəyərlərə siyasi baxışlar çərçivəsindən yanaşılması, onların kommunist normativləri baxımından dəyərləndirilməsi, onların təbii məcrasından çıxarılaraq kommunist çərçivəsinə sığışdırılmasına cəhd göstərilməsi və nəticədə, yeni bir sivilizasiya yaratmaq cəhdi dünyanın çox açıq sərhədlərə malik olan fərqli sivilizasiyalara parçalanmasına yol açdı.

Siyasi ədəbiyyatda ‘sivilizasiya’ termininə şotland filosofu Adam Ferqyusonun əsərlərində rast gəlinir. Sivilizasiya termini latın sözü olub tərcümədə vətəndaş mənasını verir. Edinburq Universitetində əxlaq fəlsəfəsindən dərslər deyən professor cəmiyyətin inkişaf dövrünü ictimai siniflər, şəhər və yazı olmaqla üç yerə ayırır və bu inkişaf yolunu sivilizasiya adlandırırdı. Alim bəşər tarixini vəhşilik-barbarlıq-sivilizasiya mərhələlərinə bölür. Bu bölünmə uzun müddət əsas təsnifat olaraq qalmışdır. Təsnifatdan elə aydın olur ki, başlıca kriteriya mədəni inkişaf səviyyəsidir (18, s.10). Bununla yanaşı, müəllif bir məqamı da qeyd edir ki, Qərbdə yüksək mədəni inkişaf səviyyəsi dedikdə (sivilizasiya) yalnız avropalıların həyat tərzini nəzərdə tutulur, yerdə qalanları isə barbar sayılır. Görünür ki, müəllif burada Qərb mədəniyyətinin Şərqdən bəhrələndiyini unudur. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, hətta yüksək inkişaf mərhələsinə əks etdirən

uzaq Ellinizm dövründə belə qədim Çində mədəni inkişaf səviyyəsi Qərbdən qat-qat yüksəkdə idi. Vesternizasiyanın (Qərbləşmənin) tam əksi olaraq isə rus tarixçisi Vasili Bartold qədim Ellin mədəniyyətini Şərqlə müqayisə etdikdə minilliklər boyu Şərq ölkələrinin dünyanın mədəni ölkələri olduğunu vurğulayırdı (3, s. 57).

Qərb tədqiqatçılarından fransız tarixçisi F.Gizo və ingilis tarixçisi Q.Bokl İngiltərə və Fransa sivilizasiyalarına aid kifayət qədər kitablar yazmışlar. F.Gizo ayrı-ayrı xalqların etno-millî nailiyyətlərini və xüsusiyyətlərini əks etdirən yerli-lokal sivilizasiyaların etno-tarixi konsepsiyasını hazırlamışdır. Gizo iddia edirdi ki, hər xalqın öz sivilizasiyası vardır. İngilis alimi Q. Çayld isə ilk sivilizasiyaları dərinlən analiz edib onlara xas on əlaməti ayırmışdı:

- şəhər həyat tərz
- monumental tikililər
- vergi sistemi
- ticarət, iqtisadi bazar
- sənətkar və mütəxəssislərin ortaya gəlməsi
- yazının ixtirası
- elmin inkişafı
- incəsənətin formalaşması
- imtiyazlı siniflərin ortaya çıxması
- dövlət idarəetmə üsulu.

Çayldın həmkarı K.Klakson isə ilk sivilizasiya rüşeymlərini memarlıq üslubunda, şəhər həyat tərzində və yazının ixtirasında görürdü. Hətta bəzi müəlliflər yazının ixtirasını ilk sənaye inqilabı da adlandırırdılar (4, s. 56).

Sivilizasiya anlayışı təşəkkül tapdığı vaxtdan mədəniyyət məfhumu ilə yanaşı işlənməyə başlamışdır. Sonradan isə hər bir xalqın özünəməxsus mədəniyyəti olduğu halda, hər xalqın sivilizasiyanın tərkib hissəsi olmadığı fikirlərinə üstünlük verildi. Bir çox mütəfəkkirlər sivilizasiya və mədəniyyət anlayışlarının eynimənə daşdığını qəbul edirdi. İlk dəfə onları bir - birindən ayırd edən alman filosofu İmmanuil Kant olmuşdur. Kanta görə sivilizasiya-cəmiyyət və şəxsiyyətin həyatının zahiri tərəfi, mədəniyyət isə-mənəvi potensialıdır. İ. Kant bildirir ki, insan öz əxlaq və davranış qaydalarını müəyyən etdikdən sonra sivilizasiya yaranır(1,s.9). Azərbaycan filosoflarından akademik Ramiz Mehdiyev də bir çox cəhətdən mədəniyyət və sivilizasiya anlayışının eynilik təşkil etmədiyini qənaətləndirir (9,s.26).

Türkoloq Ziya Göyalt mədəniyyət və sivilizasiyalar arasında fərqi araşdırarkən göstərirdi ki, mədəniyyət daha çox kultür, sivilizasiya isə mədəniyyət sözü ilə qarşılıq tapır. Ona görə kultür milli, mədəniyyət isə beynəlmiləldir. Kultür millətin əxlaq dəyərlərinin, dininin, hüquq, ağıl, fikir, estetika, dil, iqtisadiyyat, texnika ilə bağlı yaşayışının ahəngdar bir bütövüdür. Mədəniyyət isə toplumun ictimai həyatı ilə birgə mövcuddur. Kultürün və mədəniyyətin yaranma və inkişaf tarixindən danışarkən isə o qeyd edir ki, hər millətin öncə yalnız kultürü olur, daha sonra isə bu kultür inkişafının müəyyən pilləsində mədəniyyəti formalaşdırır. Ziya Göyalt mədəniyyətlə sivilizasiyanın intibahını tərs mütənasib hesab edirdi. Müəllif qeyd edir ki, milli kultürü güclü, ancaq mədəniyyəti zəif olan bir millətlə milli kultürü pozulmuş, ancaq mədəniyyəti yüksək bir millət döyüşə girsə, bu zaman kultürü yüksək olan tərəf qalib gələcəkdir (11,s. 41).

Mədəniyyəti sivilizasiyadan fərqləndirməyə çalışsaq, mədəniyyətin spesifik xüsusiyyətləri olduğunu aşağıdakı kimi sıralamış olarıq:

- mədəniyyət formasına görə milli, məzmununa görə beynəlmiləldir;
- mədəniyyət humanist xarakterdədir;
- mədəniyyət varislik xüsusiyyətinə malikdir;
- mədəniyyət vahid və bölünməzdir;
- mədəniyyət mentalitetin yazılmamış qaydaları vasitəsilə həyata keçir (10).

Mədəniyyət mənə etibarilə şəhərləşmək, şəhər həyatını mənimsəmək, sivilləşmək anlamını verir. Əslində biraz da dinlə bağlılığı var. Peyğəmbərin Yəsribə hicrət etməsiylə şəhər Mədinə adlandırılmağa başlanmışdı. Bu anlam dinin yaşandığı şəhər mənasını verir (5).

Siyasi ədəbiyyatda mədəniyyətin daha geniş məfhum olaraq daxilində bir neçə sivilizasiyanı birləşdirmə qabiliyyətinə malik olduğu bildirilir. Sivilizasiya müəyyən bir dövrü, vəziyyəti, tərzini özündə birləşdirir. Mədəniyyət isə bəşəriyyətin yarandığı vaxtdan təcəssüm edir. Bir çox tədqiqatçılar sivilizasiyanı texniki tərəqqi ilə əlaqələndirirlər. Bu səbəbdən elmi-tərəqqi səviyyəsi ilə ayaqlaşan insan sivil insan adlanır. Sivil insan cəmiyyətin qayda-qanunlarına əmələmə mədəniyyətinə malikdir. İnsan dövrünün mədəni dəyərlərindən bəhrələnmədiyindən mədəni olub, sivil olmaya da bilər. Elə məhz toqquşma da bu zaman baş verir.

Alman filosofu O.Şpenqler də hesab edirdi ki, hər bir mədəniyyətin öz sivilizasiyası vardır. O, Avropa mədəniyyətini mərhələlərə - romantika, qotika, Renessans, barokko, rokko dövrlərinə bölməyə çalışmışdır. Aydın ki, bu bölmədə milli-etnik, dini görüş nəzərə alınmamışdır. Şpenqlerin fikrincə, mədəniyyət məhv olduqda sivilizasiya mərhələsinə keçir. Qərbi Avropa mədəniyyəti IX əsrdə formalaşmış, İntibah dövrü keçmiş, qürub çağını sivilizasiya mərhələsinə qədəm qoymaqla yaşamağa başlamışdır. Yəni sivilizasiya əslində mədəniyyətin süqut çağıdır (14,s.24).

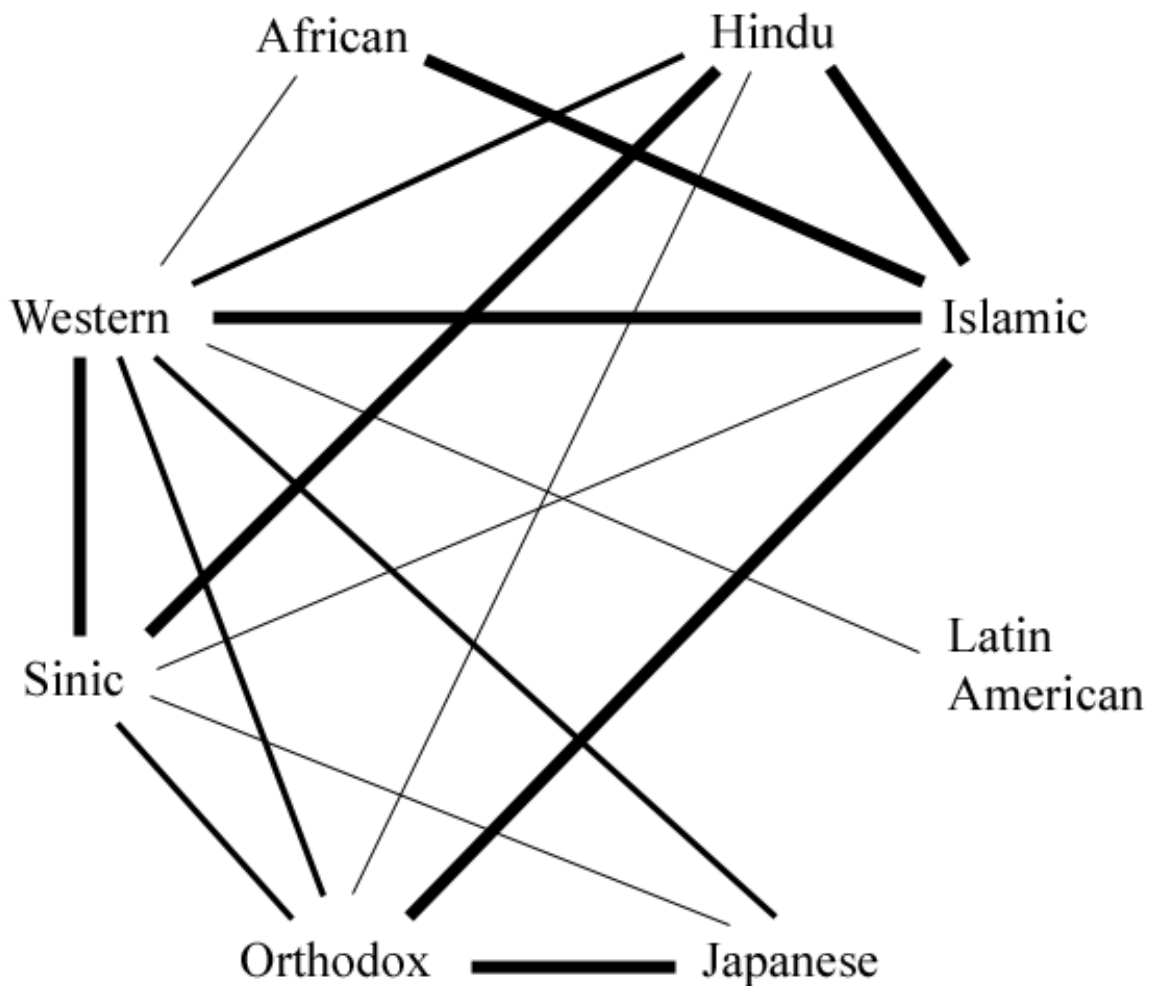
N.Berdyayev Şpenqlerin nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq sivilizasiyanın mədəniyyətdən qədim olduğunu göstərirdi. İbtidai insanlar tərəfindən ov alətlərinin hazırlanması, onun fikrincə, artıq sivilizasiya idi. Müəllif sivilizasiya dedikdə, hər ictimailəşmiş prosesi nəzərdə tuturdu. Sivilizasiya və mədəniyyət arasındakı fərqi isə onda görürdü ki, sivilizasiya ictimai, kollektiv, mədəniyyət isə fərdi prosesdir. Mədəniyyət bu məqamda daha çox şəxsiyyətlə təcəssüm etdirilir. Müəllifin fikrincə, o dövrü sivilizasiya saymaq olar ki, orada texnika və texnoloji yeniliklər əhəmiyyət kəsb edir (6).

Hantinqton ilk dəfə 1992-ci ildə American Enterprise İnstitutu adlı araşdırma mərkəzində öz fikirləri ilə çıxış edib, daha sonra isə 1993-cü ildə tezisini Foreign Affairs jurnalında dərc etmişdir. Əslində əsər ilk vaxtlar Hantinqtonun tələbəsi Frensis Fukuyamanın “Tarixin sonu” əsərinə cavab olaraq yazılmışdı. Nəhayət, 1996-cı ildə bu tezis daha detallı şəkildə “Sivilizasiyaların toqquşması” kitabında dərc olunmuşdur. Hantinqton özü kulturoloq olduğundan soyuq savaş dövründə müxtəlif nəzəriyyələrlə yaxından tanış olmuş, Pentaqonda çalışmış və öz nəzəriyyəsini ortaya çıxartmışdı. Müəllif düşünürdü ki, ideologiyaların dövrü qurtararkən dünya mədəni konflikt ilə səciyyələnən xətt ilə hərəkət edəcək. O israr edirdi ki, gələcəkdə konfliktlər mədəni və dini xəttlər boyu inkişaf edəcək.

Qarşıdurmanın əsas qaynağı...əsasən nə ideoloji, nə də iqtisadi olacaqdır. İnsanlar arasında böyük bölünmələr və ən təsirli qarşıdurma qaynağı mədəniyyət olacaqdır. Milli dövlətlər dünya siyasətində ən güclü aktor olaraq yenə də qalacaqlar,ancaq qarşıdurma fərqli sivilizasiyalara malik millətlər və qruplar arasında olacaqdır. Global siyasəti sivilizasiyaların toqquşması müəyyən edəcəkdir....

Beləliklə, Hantinqton şəkildə göstərilən 8 belə sivilizasiya müəyyən etmişdir (16):

"Emerging alignments" of civilizations, per Samuel Huntington's theory in *The Clash of Civilizations* (1996).

Greater line thickness represents more conflict in the civilizational relationship.

Hantinqton sivilizasiyaların müxtəlifliyini dil və dinlə əlaqələndirirdi. Ümumilikdə isə dinlər (şəriət idarə üsulu) əsasında müəyyənləşən sivilizasiyalara aid edilən milli dövlət və mədəniyyətlər sivilizasiya həddlərindən kənara çıxır. Dini əqidə sivilizasiya konturlarını cıza bilmir. Məsələn, İran mədəniyyəti yalnız İslam sivilizasiyasına aid edilərsə, məhdudlaşdırılır. Çünki İranın özünəməxsus sistemyaradıcı dəyərləri kənarda qalar. Qərb sivilizasiyası isə, əksinə, din konturları daxilindədir, xristianlıq sivilizasiyanın bütün istiqamətlərdə əsas ideya xəttini təşkil edir. Avropalı alimlərin dini sivilizasiya daşıyıcısı kimi xarakterizə etdikləri İslam sivilizasiyasından daha çox, Qərb sivilizasiyası dini oriyentasiyalıdır. Çünki İslam sivilizasiyasında İslamdan kənar formalaşan dəyərlər var (məsələn, İran, ərəb, türk sivilizasiyalarında olduğu kimi). Qərb sivilizasiyasında buna rast gəlinmir. Avropa İttifaqının Xristian klubu elan edilməsi buna bariz nümunədir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq daha dərin analiz etsək, Qərb aləmi belə, o çərçivədən çıxır. Çünki müasir Qərb sivilizasiyası xristian olmayan Qədim Roma və yunan mədəniyyətindən bəhrələnmişdir. Bu zaman belə bir nəticəyə gəlirik ki, sivilizasiya yalnız dinlə çərçivələnmə bilməz. Bəs sivilizasiyaların toqquşmasına nə səbəb ola bilər?

Sivilizasiyaların toqquşa biləcəyi kateqoriyalar aşağıdakılardır (Hantinqtona görə):

- sivilizasiyaların tarix, dil, mədəniyyət, din, adət-ənənəyə görə fərqlənmələri;
- insanların izdihamlaşması, miqrasiya məsələləri, köçlərin olması;
- sosial və iqtisadi dəyişimin milli kimlikləri zəifləməsi ilə əsasında milli şüur dayanan dövlətçilik idarə-üsulunun zəifləməsi;
- sivilizasiyaların bölünərək formalaşması-İslamlaşma, ruslaşma, Avropalaşma, hindulaşma, türkləşmə;

-iqtisadi və sosial, ideoloji ünsürlərə görə bölünmələr dəyişə bilər, amma mədəni ünsürlərin dəyişməsi imkansızdır...Kasıb varlı ola bildiyi kimi, kommunist də liberal ola bilər, ancaq azərbaycanlı rus və ya alman ola bilməz.

-İqtisadi bloklar yaranar. Gələcəkdə bu kimi bölünmələr öz sözünü deyəcək. Məsələn, İslam İşbirliyi Təşkilatı (16).

Sivilizasiyaların qarşılıqlı əslişməsi əslində yeni bir hadisə deyildir. Lev Qumilyov yazırdı ki, Qərbin Şərqlə qarşılıqlı əslişməsi hələ Antik dövrlərdə belə vardı. Qərb məfhumu o zaman Ellin-Roma mədəniyyəti, Şərq məfhumu isə Persiya və Qafqaz xalqları kimi qəbul olunurdu (1,s.20).

Hantinqton sivilizasiyanı mədəni birlik kimi görür və əslində elə sivilizasiyaları mədəniyyətdən daha böyük məfhum kimi səciyyələndirirdi. Ona görə sivilizasiya dil, din, adət-ənənə, tarix kimi obyektiv elementlərə və insanın özünü tanıması və dərk etməsi kimi subyektiv elementlərə bölünürdü. "Sivilizasiyaların toqquşması" tezisində əsas fərqləndirici faktor, yuxarıda dediyimiz kimi, din hesab olunurdu : katolik, Konfutsi, İslam, hindu, pravoslav və digər fərqli dini ünsürlər (16). Kristofer Dauson, Maks Veber kimi alimlər də sivilizasiyanı müəyyən edən əsas faktorun din olduğunu vurğulayırdılar. Arnold Toynbi isə, sadəcə, dinə sivilizasiyanın məhsulu kimi baxırdı. Azərbaycanlı alim Səlahəddin Xəlilov isə qeyd edirdi ki, əgər sivilizasiya dinə bağlı olsaydı, onda müxtəlif dillərə uyğun olan sivilizasiyalar yaranardı (1,s.18).

Sivilizasiyanın digər xarakterik ünsürü dildir. Əhməd bəy Ağaoğlu sivilizasiyanın mənəvi dəyərinin dil olduğunu deyirdi. N.Y. Danilevski mədəni qrupların linqvistik-etnoqrafik ailə qrupuna mənsub olduğunu qeyd edirdi. Müəllifə görə hind-Avropa dil qrupuna daxil olanlar ari irqdirlər. Danilevski onların tam müstəqil sivilizasiya təşkil etdiyini göstərirdi (İran, latın, german, Ellin, sanskrit). Kelt dil qrupunun sivilizasiya yarada bilmədiyini, slavyanların isə rus çarlığı altında öz sivilizasiyalarına malik olduqlarını yazırdı (1,s.19). Çağdaş dövrdə bir neçə hakim dillərin mövcud olduğu məlumdur. BMT-nin rəsmi işlək dillərini ən azından xatırlada bilərik.

Sivilizasiyanın başqa bir xarakterik ünsürü coğrafi amildir. Lev Meçnikovun bu amillə bağlı çox maraqlı fikirləri vardır. Tədqiqatçı sivilizasiya mərhələlərini 3 hissəyə bölür: çay, dəniz, okean mərhələsi. Çay mərhələsi -Nildə Misir, Dəclə və Fəratda- Mesopotamiya, Hind və Qanqda Hindistan, Xuanxe və Yantsızıda Çin sivilizasiyasını göstərirdi. Dəniz mərhələsi Karfagenin , okean mərhələsi isə Amerika qitəsinin kəşfi ilə əsas qoyulduğunu yazırdı.

İngilis tarixçisi Arnold Toynbi "Dünya və Qərb" əsəri ilə Hantinqtondan 40 il əvvəl bənzər mövzunun qızgın müzakirələrinə cəlb olunmuş və sivilizasiyalararası qarşılıqlı əlaqələri araşdırmışdır.

Toynbi sivilizasiyaları 21 ədəd olmaqla 3 struktura bölürdü:

- çiçəklənən
- stabil qalan
- dondurulmuş

Hantinqton və Toynbinin nəzəriyyələrinin nəticələrində çox fərq olduğuna baxmayaraq, onların oxşar fikirləri də olduğu məlum idi. Toynbi öz tədqiqatlarında vətəndaş qarşılıqlı əlaqələrinə xüsusi yer verir, xüsusən SSRİ-nin dağılmasından sonra müsəlman aləmində baş verən konfliktləri, hindli müsəlman qarşılıqlı əlaqələrini və Tibetdəki konfliktləri araşdırırdı. Konfliktlərin baş vermə dərəcəliyini müəyyən edən Toynbi üçün niyə-Qərb 1914-cü ildə bu qədər dağıdıcı

müharibənin əsasını qoydu və niyə dünya düzəni 1919-cu ildən sonra düzəlmədi? kimi sualların cavabı həmişə maraqlı idi. Nəticə çıxarmaq üçün Toynbi başqa qədim sivilizasiyaları dərinlən öyrənməyə başlamışdı (17).

Hər iki tədqiqatçı (Hantinqton və Toynbi) belə bir nəticəyə gəldilər ki, müasir konfliktlərin başvermə səbəbini araşdırarkən hökumətə, sosial və siyasi qruplara yox, sivilizasiyalara baxmaq lazımdır. Hantinqton Qərb dünyasının yenilənməsinə çağırışlar edirdi. Qərb sivilizasiyasının immiqrasiya və multikulturalizmlə çöküşə getdiyini göstərirdi. Hantinqtona görə ABŞ keçmiş ictimai və siyasi müvəffəqiyyəti təmin edən anqlo-sakson protestant inanc sistemini qorumalıydı, çünki bu sistem Qərb dövlətinin kökünü-özəyini təşkil edir. Təbii ki, Toynbi bu siyasi düşüncəyə qarşıydı. Toynbi iddia edirdi ki, sivilizasiyaların tarix boyu çox tez-tez qarşıdurması baş verir. Sivilizasiyaların belə qarşılaşmasında mübadilə prosesləri nəticəsində nəinki texnoloji yeniliklər ötürülür, həm də sosial və siyasi düşüncələr də paylaşılırdı (dini inanclara belə təsiri olurdu-yəhudi milenarizmin Ellin fəlsəfə məktəbi ilə qarşılaşması və hindu yüksəlişinə xristianlığın təsiri kimi). Toynbi Hantinqtonun nəzəriyyəsində fəlsəfi ideologiya və dindən və eləcə də texnoloji yeniliklərdən öz mənafeyi üçün istifadə edən Qərb dünyası olduğuna da diqqət yetirirdi (12,s.10-14).

Ümumilikdə, Toynbi məhv olub getmiş sivilizasiyaların müasir sivilizasiyalara təsir etdiyini qeyd edirdi. Məsələn, qədim hind mədəniyyətinə, daha sonra isə xristianlığa və İslama təsir edən Ellin mədəniyyətindən söz açırdı. Sünni və Şiə təriqətləri də qədim Suriya sivilizasiyasından başlanğıc götürmüşdür. Ortodoks dünya Ellin mədəniyyətindən bəhrələnmişdir. Tədqiqatçı bunları başlanğıcını Şümer mədəniyyətindən aldığına görə, Babil və Hithit mədəniyyəti adlandırırdı.

İqtisadi və texnoloji yeniliklərdə sivilizasiyaların parçalanmadığına baxmayaraq Toynbinin iddiası vahid sinkretik dini inancın konfliktlərin köklü həllinə səbəb olacağına və vahid dünya düzəninə gətirəcəyinə idi.

Andre Lalandenin dediyi kimi, fərqli düşüncə və nəzəriyyələrin köklərinin fərqli olmasına baxmayaraq bir araya gəlməsi sinkretiklikdir. Bu əks düşüncələrin birləşdirilməsi kimi də qəbul olunur. Məsələn, iranlı Maninin banisi olduğu maniheizm dini Zərdüştdiniylə Babil inancının, Platonçuluğun və Suriya xristianlığının birləşməsindən ərsəyə gəlmişdir. Tarix boyu buna çox rast gəlinib. Amma o da məlumdur ki, ortodoks xristianlıq digər dinlərin təsirinə məruz qalsa da, sinkretizmə həmişə pis baxmışdır. Toynbi də çağdaş dövrdə sivilizasiyaların bir araya gəlməsinin təməlinə sinkretizmi görürdü (7).

Fransız mütəfəkkiri Fernand Braudel sivilizasiyaların tarixinin ən gözəl izahını vermişdir. Hətta Hantinqton belə öz tezisində Braudelin izahatlarına və analizinə yönəlmişdir. Braudel sivilizasiyanın xarakteristikasını vermək üçün onu dörd kateqoriyaya bölmüşdür:

1. Coğrafi məkanlar olaraq sivilizasiya
2. Kütlələr olaraq sivilizasiya
3. İqtisadi olaraq sivilizasiya
4. Düşüncə tərziləri olaraq sivilizasiya

Sivilizasiyanı coğrafi məkan olaraq analiz etdikdə Braudel bildirir ki, heç bir sivilizasiya hərəkətilik olmadan həyatda qala bilməz. O, sivilizasiyanın ticarət və xaricilərin təsiri ilə zənginləşəcəyini vurğulayırdı. Amma Braudel bu kateqoriyanı çox da analiz etməmişdir. Braudel alman, ingilis, fransız və s. fərqlərlə yanaşı, daha böyük məfhum olan sicilyalı, katalonyalı və b. ayırd edirdi. Amma buna baxmayaraq onun üçün əsas ayırdedici ünsür din mərkəzli idi. Həm coğrafi, həm də iqtisadi fərqliliklərə yer versə də, xüsusi olaraq qeyd edirdi: dinin bir mədəniyyətin ən güclü özəlliyi olduğunu xüsusi olaraq qeyd edirdi. Hətta Hantinqton tezisində Braudelin fikirlərindən yararlanmışdır (13).

Xristianlıq Qərbin bir həqiqətidir. Xristian yaşam tərzini o qədər qərblilərə təsir edib ki, ateist kütlələrin yaşam tərzini belə xristianlıqdan bəhrələnib. Etik qaydalar, həyat tərzini, ölüm, iş həyatı, qadınlar və uşaqlarla davranış qaydası xristian ənənələrindən irəli gəlir. Düşüncə tərzini olaraq sivilizasiyaları analiz etdikdə Braudel hər dönmənin müəyyən bir dünya görüşünün, ortaq zehniyyətinin kütlələrə hakim olduğunu qeyd edir. Braudel göstərir ki, düşüncə tərzinə görə fərqlənən sivilizasiyaların belə mərkəzində din durur. Braudel Hantinqtondan fərqli olaraq Şimali Amerikanı Avropadan və Yaponiyanı da Asiyadan ayırır.

Hantinqtonun üstün saydığı Qərb mədəniyyətinin kateqoriyalaşmasını belə təsəvvür etmək olar:

Dinlər	Hantinqton üçün mədəniyyət	Alternativ
Katolik mədəniyyəti	Katoliklər 2 yerə bölünür Bir hissə Latın Amerikasını əhatə edir (Meksika, Braziliya), qalan qism (Fransa, İtaliya, Portuqaliya, İspaniya, Polşa və s.) Qərb mədəniyyətinə kiçik bir ortaq olaraq qoşulmuşdur	Katolik mədəniyyəti Parisdən-Vyanaya, Romadan Buenos Ayresə, Meksikadan Manilaya qədər Roma Papasının idarəçiliyi altında olan bir mədəniyyət
Protestant mədəniyyəti	Hantinqton üçün belə bir mədəniyyət yoxdur. Bir çox protestant ölkələr Qərb mədəniyyətinə daxildir (Cənubi Afrika və Cənubi Koreya xaric olmaqla)	Avropanın protestant kəsimi ayrı bir mədəniyyətdir. Avstraliya və Kanadada isə katolik və protestantların sayı bərabərdir
Yəhudi mədəniyyəti	İsrail də əslində İslam mədəniyyətinin bir hissəsidir. Ancaq Qərb onu öz hissəsi hesab edir	Yaponiya və Çin kimi İsrail də dünyaya yayılmış camaatı ilə yəhudi mədəniyyətini təşkil edir

Hantinqton sivilizasiyaların toqquşması dedikdə Qərblə qeyri - Qərbin mübarizəsini nəzərdə tuturdu (West against Rest). Cozef Ney öz çıxışlarında bildirirdi ki, mədəniyyət (soft power) sərt gücü (hard power) üstələyir. Cozef Neyə görə Hantinqton nəzəriyyəsi ABŞ-ın mədəni imperalizmini və yaxud mədəni hegemonluğunu pərdələyən konsepsiyadır. Yəni siyasətdə hər şey “hard power” ilə əldə edilə bilməyəndə, “soft power” ilə əldə edilir (15).

Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hantinqtonun fikrincə, gələcək münaqişələr iqtisadi və ideoloji səbəblərdən deyil, mədəni fərqliliklər üzərindən olacaq, münaqişədə iştirak edən subyektlər (dövlətlər) daha çox mənsub olduqları mədəniyyətlərin digər daşıyıcıları olduqları dövlətlərlə ittifaqa girməyə can atacaqlar. Qohum ölkələr (eyni mədəniyyətə mənsub dövlətlər) qarşılıqlı yaxın münasibətlər quraraq, ittifaqda birləşərək siyasi ideologiyaların yerini tutacaq və heç şübhəsiz ki, bu cür yanaşma dövlətlərin yeritdiyi siyasətə güclü təsir edəcəkdir (16).

Qurani-Kərim ayələrdə göstərir ki, Allah insanları qəbilələrə, tayfalara və xalqlara ayırdı ki, onlar bir -birlərini daha yaxından tanınsınlar. Xalqların öz mədəniyyət və sivilizasiyasını tanımağın ən yaxşı yolunu göstərmişdir. M. Baxtinin dediyinə görə “Mədəniyyət həmişə başqa mədəniyyətlərin sərhəddindədir” (2,s.24). Yeni hər kəs bu durumda bir - birindən öyrənir.

Bildiyimiz kimi, Hantinqtonun tezi yeni bir iddia deyildir. İlk dəfə tezi haqqı sahibi Arnold Toynbi olmaq üzrə bunu Bernard Lyuis analiz etməyə çalışmışdır. Lyuis Şərq müsəlman aləminin ən gözəl seçənəyi Qərb vəsadəti altında sekulyarizmə yönəlmək olduğunu qeyd edirdi. Həm də qeyd edir ki, müsəlmanlar özbaşına modernləşməyəcəklər, Qərb bu halda onlara dəstək verməlidir. Lyuis Şərq aləminin tarix və mədəniyyətini onlardan daha yaxşı bilən bir dostu ehtiyacın olduğunu vurğulayırdı və xüsusən mədəniyyətləşmə missiyasının da ancaq Qərbin üstələyə biləcəyini göstərirdi. Lyuisə görə müsəlman cəmiyyətlərinə parlamentar demokratiyanı gətirmək mümkün deyil. Amma bir çox şərqşünaslardan fərqli olaraq müsəlmanların böyük bir

ənənənin mirasçıları olduğunu göstərirdi. Müsəlmanlar üçün ən uyğun sistemin sekulyar olduğunu düşünürdü. Müsəlmanların Qərb sekulyar sistemə yönəlmələrini mütləq sayırdı. Sivilizasiyaların qarşıdurması tezisindən üç il əvvəl Lyuis “Müsəlmanların nifrətinin kökü” yazısında eyni mövzunu dəyərləndirmişdir. Müəllifə görə 1683-cü ildən bəri uğursuz, zəif və kasıb müsəlmanların üstün, zəngin və uğurlu Qərbdən nifrət etməsi çox təbii bir hadisə idi. Burada təbii ki əsas məsələ yəhudi-xristian mədəniyyətinin “niyə müsəlmanlar bizdən nifrət edir” sualına “niyə bizə sayğı göstərib qorxmurlar” düşüncəsi idi. Lyuis iddia edirdi ki, ABŞ özünü sevdirmək yerinə qorxu və cəza prinsiplərini həyata keçirməlidir. Bu iddialar siyasi ədəbiyyatda Lyuis doktrini və ya Neocon Yaxın Şərq siyasəti adı altında keçmişdir və nəticədə, İraqın istilasına səbəb olmuşdur. Bu doktrinə görə İraqda ən mükəmməl sistem ABŞ təsiri altında Həşimi hakimiyyətinin qurulması idi. Yəni hər vəchlə Lyuis Qərb vəsadəti altında limitli demokratik idarə üsuluna üstünlük verirdi və bunun ən mükəmməl yol olduğunu göstərirdi (8).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Həbibbəyli Ə. Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2011.
2. Tağıyev Ə. Milli Kimlik və Multikultural proseslər. Bakı: Gənclik, 2017.
3. Məmmədov F. İdarəetmə mədəniyyəti. Bakı, 2013.
4. Məmmədov F. Sivilizasiya. Bakı: Simurq, 2016.
5. Hicaz bölgəsi/<http://www.ayferaytac.com/wp/2017/10/06/hicaz-mekke-medine-taif/>
6. Mədəniyyətşünaslığın elm kimi formalaşması , <http://azkurs.org/i-movzu-medeniyyetsunaslgn-predmeti-plan-medeniyyetsunaslgn-el.html?page=6>
7. M.Niyazi Öktem. Anadolu Aleviliğinin Senkretik Yapısı. Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Aleviler, Bektəşiler, Nusayrilər. İstanbul, 1999.
8. M.Şükrü Hanioglu. Bernard Lyuis’in ikili mirası. 27 May, 2018, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2018/05/27/bernard-Lyuisin-ikili-mirsi>
9. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı : Şərq-Qərb , 2010.
10. Ömərov V. Elm, mədəniyyət və sivilizasiya. “Səs” qəzeti, 17 aprel 2014 <http://sesqazeti.az/news/kivdf/404622.html>
11. Ziya Göyöl. Türkçülüğün əsasları. Bakı: Maarif, 1991.
12. Clashing Civilizations : A Toynbi Response to Huntington. IAN HALL, apr. 2018 ; Jeffrey Haynes. Twenty Years after Huntington’s clash of civilizations; The Clash of Civilizations Twenty Years On. Bristol, 2013.
13. Braudel F. A history of Civilizations. New York: Penguin, 1995.
14. Spengler O. Decline of the West. Vol. 1. Form and Actuality, Oxford University Press, 1926.
15. Eriksson J. and Norman L. Political utilization of scholarly ideas: the clash of civilizations vs Soft Power in US foreign policy. Review of International Studies, Vol.37, No 1, 2011; Eric Neumayer and Thomas Plumper. International terrorism and the clash of civilizations, March 2008. http://eprints.lse.ac.uk/20414/1/International_terrorism_and_the_clash_of_civilizations_%28LSERO%29.pdf
16. Huntington S. P. The Clash of Civilizations. Foreign Affairs. Vol. 72, No 3, 1993.
17. Богданова В. Столкновение или диалог цивилизаций. 2014./<https://www.geopolitica.ru/article/stolknovenie-ili-dialog-civilizaciy>
18. Бартольд В.В. Мусульманский мир // Ислам. Энциклопедия культуры и искусства. М.: Эксмо, 2010.

Tural SHIRIN

THE THREATS TO THE FUTURE OF THE WORLD: THE STRUGGLE OF CIVILIZATIONS

Abstract

Huntington's "Clash of Civilisations" theory was developed at the end of the last century and quickly turned into one of the most discussed theories in academic circles. However, the term 'civilisation' was discussed by dozens of other scientists like Arnold Toynbee, Fernand Braudel and Bernard Luis. In this regard, this article is going to analyse the similarities and differences of opinions of different scholars regarding the nature of civilisational clashes and future of inter-civilisational relations.

Purpose: to demonstrate that religion is not the main determinant of civilization

Methodology: analysis of works and theories of different scientists

Scientific novelty: criticism of the belief that future civilizational conflicts will arise only because of religious differences

Keywords: civilizations, culture, targets and categories of civilization, Westernization, East versus West, West against Rest

Турал ШИРИН

УГРОЗЫ БУДУЩЕМУ МИРУ: БОРЬБА ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Резюме

Теория Хантингтона "Столкновение цивилизаций" была разработана в конце прошлого века и быстро превратилась в одну из самых обсуждаемых теорий в научных кругах. По поводу термина «цивилизация» свое мнение высказывали такие ученые, как Арнольд Тойнби, Фернанд Браудель и Бернард Люис. В данной статье мы попытались проанализировать сходство и различие взглядов разных ученых относительно природы межкультурных столкновений и будущего межкультурных отношений.

Цель: показать, что религия не является основным детерминантом цивилизации

Методология : анализ работ и теорий разных ученых

Научная новизна: критика мнения о том, что будущие межкультурные конфликты возникнут только из-за религиозных различий

Ключевые слова: цивилизации, культура, цели и категории цивилизации, вестернизация, Восток против Запада, Запад против остальных

Rəy: AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fə.l.f.d. Anar Qafarov

Qəbul edilib: 11.03.2019